

Əlyazması hüququnda

ƏLİ QAYIB oğlu İSMAİLİ

**BÖYÜK ŞƏHƏRLƏRİN SOSIAL-MƏDƏNİ İNKİŞAFI:
SOSİOLOJİ TƏHLİL
(BAKİ VƏ TƏBRİZ ŞƏHƏRLƏRİ TİMSALINDA)**

6313.01 – Sosial struktur, sosial institutlar və proseslər

**Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2017

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin «Sosiologiya» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Rafail Musa oğlu Həsənov**
sosiologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Əlikram Mirhəsən oğlu Tağıyev**
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof.

Telman Əlimusa oğlu Niftəliyev
sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**

Müdafiə “___” _____ 2015-ci il tarixdə saat ___da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ-1143, H.Cavid prospekti, 115, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.115 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Sevinc Arif qızı Həsənova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir şəhərlərin inkişafı üçüncü minilliyin əvvəllərində dünyada yaranmış mühüm problemlərlə bağlıdır. Bu gün şəhər sosial məkanın qloballaşması, telekommunikasiyaların rolunun artması, mədəni və siyasi innovasiyaların güclənməsi kimi makrotendensiyaaların baş verdiyi və kəsişdiyi düyün nöqtəsinə çevrilmişdir. Müasir iqtisadi-siyasi və sosio-mədəni prosesləri təşkil edən bu qüvvələr şəhər həyatına birbaşa təsir göstərir. Ona görə də şəhərin sosio-mədəni vahid kimi öyrənilməsi müasir şəhər sosiologiyasının ən aktual istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Bu gün əhalinin yüksək dərəcədə iqtisadi və sosial mobilliyi, insani münasibətlərin simasızlaşması, yəni anonimlik, mütəhərriklik, pragmatizm, getdikcə güclənən funksionalizm və peşəkarlıq urbanizasiyanın səciyyəvi cəhətlərini təşkil edir. Bu cür urbanizm nəinki nəhəng və iri şəhərləri, hətta kiçik şəhərləri, kənd və qəsəbələri də bürümüşdür. Başqa sözlə, şəhər və kənd həyat tərzinin yaxınlaşması, kənd yerlərinə şəhər həyatı və şəhər sisteminin elementlərinin, xidmətlərin müdaxiləsi urbanizmin artmasına, inkişaf etmiş ölkələrin bütünlükdə ərazisində onun təsirinin və konkret təzahürlərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Şəhər cəmiyyətin mədəni, iqtisadi, istehsal, texnoloji və intellektual potensialını toplayaraq bütün ictimai orqanizmin struktur-məzmun zəminini təşkil edir. Bu mənada şəhər cəmiyyətin sosio-mədəni bütövlüyünün təkrar istehsalında sistemyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Urbanizasiya prosesi nəticəsində ünsiyyətin strukturunun, şəxsiyyətin inkişafının, ailə münasibətlərinin xüsusi spesifikasiyasına malik şəhər həyat tərzini formalaşır ki, onun da əlamətlərinə mobilliyi, sosial-peşəkar ünsiyyətin artan rolunu, "lokal" mədəniyyət tipinin aradan qaldırılmasını və s. aid etmək olar.

Şəhərdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bu əsasda da şəhər sosiolumunun formalaşmasına şərait yaradan müxtəlif icmaları birləşdirən mühit formalaşır ki, onun koloriti də əhalisinin sosio-mədəni dünyası ilə (şəhərin özü və orada yaşayış imkanları haqqında dəyərlər, şəhərin keçmişinin, indiki gününün və gələcəyinin qiymətləndirilməsi imkanları, sosial-psixoloji rahatlıq hissləri və əksinə, şəhər mühitinin narahatlıqları, şəhər məkanındakı dəyişikliklərdən narahatlıq və s.) müəyyənləşir. Şəhərdə yaranan norma və dəyərlərin, formalaşmış sosial institut və təşkilatların, sosial nəzarətin və sosial idarəetmənin nəticəsində istər ayrı-ayrı fərdlərin, istərsə də birliklərin nizamlanmış fəaliyyət sistemini təmsil edən xüsusi sosial həyat formalaşır.

Şəhər mühitində sakinlərin özü arasında, eləcə də sakinlərlə şəhər sosial institutları arasında qarşılıqlı münasibətlərin toplanılmış təcrübəsini əks etdirən sosial kapital formalaşır ki, bu da öz əksini bu və ya digər sosial institutların əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində və onlara inamın dərəcəsində tapır.

Geniş mənada şəhər sakinlərinin sosial kapitalı onların əlaqələrinin (ailə, qohumluq, qonşuluq, peşə, sadəcə insani) vəziyyəti, sosial mobillik və statuslarının möhkəmliyi (qeyri-möhkəmliyi) ilə, yaxud, əksinə, sakinlərin passivliyi, müxtəlif mədəni stereotiplərin tanınması və ya onların inkarı, insanların davranışında nizamlama normalarının inkarı, möhkəmlənməsi və ya zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Ənənəvi kiçik icmaya zidd olan yeni sosio-mədəni sistemin formalaşması prosesində ənənəvi sosial təşkil üçün səciyyəvi olan qohumluq əlaqələri, bütünlükdə şəxslərarası münasibətlər fərdə daha geniş azadlıq verən formal, özgələşmiş münasibətlərlə əvəz olunur; şəhər əhalisinin ölçüsü, sıxlığı və müxtəlifliyi mürəkkəb müasir əmək bölgüsü üçün əsas problemə çevrilir; nəhayət, şəhər müasir siyasi, təhsil, mədəni və d. təsisatların mərkəzinə çevrilir.

Qlobal informasiya-kommunikasiya sistemi şəhərdə mədəni mübadilə və şəxslərarası ünsiyyət üçün şəraiti əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Qloballaşma şəraitində urbanizasiya prosesləri nəticəsində cəmiyyətin bütünlükdə, insanın da ayrılıqda institutlaşması və identikləşməsinin yeni formaları meydana gəlir. O, məkan, zaman, sosial, dil və digər maneələri müvəffəqiyyətlə aradan qaldırır. Kommunikasiya və informasiya şəhərin sosio-mədəni məkanının ayrılmaz elementləri kimi çıxış edir, çünki məhz onlar sosial-mədəni dəyərlərin yaradılmasında, qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində solumun əsas bazası kimi çıxış edirlər. Kommunikativ proseslər artdıqca identiklik problemi də aktuallaşır. Müasir şəhərdə mədəni proseslərin təşkilinin müasir model və texnologiyalarına adaptə olunmaq son dərəcə vacibdir. Milli identikliyin şəhərin sosio-mədəni məkanının tərkib hissəsi olan informasiya-kommunikativ vasitələrlə qorunub saxlanılması və informasiya-kommunikativ münasibətlərin yeni mədəniyyətinin formalaşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buradan da mədəni siyasətin prioritet vəsifəsi kimi şəhərlərin, eləcə də onlarda yaşayan insanların mədəni və milli xüsusiyyətlərinin saxlanılması məsələsi ortalığa çıxır.

Şəhərin sosio-mədəni məkanı kommunikasiyanın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. İnformasiya məkanı şəhərin əhalisini birləşdirir, onun fəaliyyətini istiqamətləndirir və ümumi məntəllik yaradır. Şəhərin informasiya məkanı, sosio-mədəni məkanın bir hissəsi kimi, şəxsiyyətin inkişafı və mədəniyyətin məkanca təşkili üçün yeni formalar irəli sürür.

Qlobal kommunikasiya məkanında yeni, virtual birlik formalarının yaranması üçün imkanlar yaranır. Qloballaşma müəyyən mənada şəhərin mədəni mühitinə neqativ təsir göstərir. Bura mədəni dəyərlərin standartlaşdırılması və vahid hala salınmasını, insanların şüur və fəaliyyətini manipulyasiya edən texnologiyaların yayılmasını və s. aid etmək olar. Qloballaşmanın pozitiv aspektlərinə isə bunları aid etmək olar: mədəni mübadilənin genişlənməsi,

vahid ümumdünya informasiya məkanının formalaşması və s. Şəhər əhli bütün dünya ilə on-layn rejimində ünsiyyət qurmaq imkanına malikdir. Onun dərk etməsinin həddudlarının dayanıqlı genişlənməsi baş verir. Bu şəraitdə yeni mədəniyyətin - informasiya, yeni etika, yeni bilik və bacarıqların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır; yeni tədbirlərin - virtual kommunikasiya iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin özünə yer alıb möhkəmləndiyi etik kodeksin yaradılmasından tutmuş şəbəkədaxili özününizamlama aparatlarının formalaşdırılmasınadək (məs., KİV üzrə xüsusi orqanların) yeni tələblərin tətbiqi baş verir.

Bütün deyilənlərdən Azərbaycan Respublikasının paytaxtı, Yaxın Şərqi ən iri şəhərlərindən olan Bakı və İran İslam Respublikasının yüksək sənaye və mədəni inkişafa malik ikinci şəhəri olan Təbrizin sosial-mədəni inkişaflarının tədqiqinin nə dərəcədə qnoseoloji, metodoloji, dünyagörüş və ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşır.

Problemin işlənmə dərəcəsi. İri şəhərlərin sosial-mədəni inkişafının sosioloji aspektdə təhlili Azərbaycanda ilk dəfə tədqiq edilən sahədir. Şəhərlə bağlı bəzi problemlər ölkə elmində alimlər tərəfindən tədqiq olunsada, dünyada gedən müasir sosio-mədəni proseslər kontekstində araşdırılmamışdır. Azərbaycan müəlliflərindən M.X. Heydərovun¹, V.Q. Muradovun², F.M. Əliyevin³ və b. əsərlərində, əsasən, Azərbaycan şəhərlərinin tarixi, iqtisadi-coğrafi problemləri və şəhərsalma məsələləri müzakirə olunur. Rusiya elmində şəhər problematikası geniş müzakirə olunan mövzulardan olsa da onun tədqiq olunan aspektdən öyrənilməsinə bəzi müəlliflərin işlərində rast gəlinir. Belə ki, müasir şəhərin sosio-mədəni məkanının formalaşması məsələləri Z. N. Qaliç, E. V. Sayko, V. V. Vagin və b. əsərlərində birbaşa müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Z. N. Qaliç "Sosio-mədəni məkanın formalaşmasında urbanizasiya" adlı məqaləsində⁴, E. V. Sayko özünün "Urbanizasiya tarixi inkişafın təşkiləddici amili kimi" adlı məqaləsində⁵ bu məsələlərə diqqət yetirir, V. V.

¹ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: 1982, 187 с.

² Мурадов В.Г. Градостроительство Азербайджана XIII-XVI вв. Баку: «Элм», 1984.; Мурадов В.Г. Средневековые города Азербайджана. Баку: «Элм», 1983.

³ Алиев Ф.М. Города Северного Азербайджана во второй половине XVIII века. Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1960.

⁴ Галич З.Н. Особенности урбанизации на рубеже XX–XXI вв. Запад. Восток. Россия / З.Н. Галич // Урбанизация в формировании социокультурного пространства / Э.В. Сайко [и др.]; под ред. Э.В. Сайко. –М.: Наука, 1999.

⁵ Сайко, Э.В. Урбанизация – организующий фактор исторического развития / Э.В. Сайко // Урбанизация в формировании социокультурного пространства / Э.В. Сайко [и др.]; под ред. Э.В. Сайко. – М.: Наука, 1999.

Vaginsə özünün "Şəhər sosiologiyası" adlı əsərində şəhərdə insanların qarşılıqlı münasibətinin, ünsiyyətin yeni formalarının yaranmasına, urbanizasiya prosesi nəticəsində ünsiyyətin strukturunun, şəxsiyyətin inkişafının, ailə münasibətlərinin xüsusi spesifikasiyasına malik şəhər həyat tərzinin formalaşmasına diqqət yetirir.⁶ Belarusiyalı müəllif K.K. Krasovskinin " Belarusda urbanizasiya: iqtisadi-coğrafi təhlil" adlı əsərində isə şəhər iqtisadi-coğrafi vahid kimi tədqiq edilir.⁷

Maks Veber istisna olmaqla müasir sosiologiyanın yaradıcılarının şəhərə dair xüsusi əsərləri olmasa da, onların ideyaları şəhər sosiologiyasının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. M. Veber orta əsrlər şəhərinə özünün "Şəhər" adlı əsərini həsr etmişdir. Burada o, şəhərə müasir urbanizasiyalaşmış ərazinin əsas əlamətlərinə rast gəlinə bilən bir yer kimi yanaşır. Sosioloq Avropa şəhərinin üç əsas tipini - istehsal, istehlak və ticarət şəhərlərini dərin-dən təhlil etmiş, konkret şəhər qəsəbələrinin təkamülünü izləmişdir. Öz işində Veber "dolğun şəhər cəmiyyəti" ideal tipinin əsas xüsusiyyətləri arasında aşağıdakıları göstərirdi: müdafiə tikililəri, bazar, məhkəmə, assosiasiyanın nisbi forması, qismən də olsa siyasi muxtariyyət. Lakin Avropa monarxiyalığının, milli dövlətlərin və imperiyaların təşəkkül tapması, bu şəhərlərdə kapitalizmin inkişafı onların müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxarırdı. M. Veber heyfslənirdi ki, şəhərlərin "zamanı" başa çatmışdır.⁸

Emil Dürkheym cəmiyyəti bütünlükdə təhlil edərkən ona sadəcə fərdlərin birliyi kimi deyil, canlı bir bütöv kimi yanaşır və onun mahiyyətini şəhəri təşkil edən ayrı-ayrı vətəndaşların davranışında və özəl inkişaf qanunlarında görür. Özünün "İctimai əmək bölgüsü haqqında" adlı əsərində cəmiyyətin funksional təhlilində hər bir hissə - iqtisadiyyat, ailə, hökumət və s. ümumi norma və dəyərlər sistemi əsasında qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində göstərilir. Məhz bu normalar əsasında cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin sosiallaşması baş verir. Dürkheym tərəfindən cəmiyyətin təhlilində əsas məsələlərdən biri onun təkamülünü "mexaniki" və "üzvi həmrəylik" dövrlərinə bölməsidir. Onlardan birincisi sənayeyəqədərki, ikincisi isə müasir cəmiyyət üçün səciyyəvidir. Dürkheym "üzvi həmrəyliyin" əhəmiyyətinin artmasına ümid bəsləməyə də aqrar cəmiyyətdən sənaye cəmiyyətinə keçiddən, ənənəvi sosial nəzarətin dağılmasından, davranışda kütləvi sapmaların mümkün potensialının

⁶ Вагин, В.В. Городская социология / В.В. Вагин. – М., 2000.

⁷ Красовский, К.К. Урбанизация в Беларуси: экономико-географический анализ / К.К. Красовский. – Брест: Изд-во БрГУ, 2004.

⁸ Вебер М. Город / М. Вебер // История хозяйства. Город / Пер. с нем. М.И. Ильиной. М., 2001

artmasından, sosial iğtişaşlar və anomiyanın güclənməsindən ehtiyat edir. Onun fikrincə, bu cür əhval-ruhiyyənin əsasında kütlədən XVIII əsrin sonu—XIX əsrdə Avropa şəhərlərinə gələn kəndli kütlələrindən ehtiyatlılıq dururdu.⁹

Müasir şəhər sosiologiyasının yaratıcıları sırasına tam əsasda iki alman filosofu - Ferdinand Tönnisi və Georg Zimmeli¹⁰ də aid etmək olar. F. Tönnis, bundan əlavə, icmalar sahəsində tədqiqat işlərinin əsasını qoyanlar-dandır (community studies). F. Tönnis cəmiyyəti təhlil edərkən elmi dövriyyəyə "icma" (gemeinshaft) və "cəmiyyət" (geselshaft) kimi anlayışlar daxil etmişdir. Tönnis Dürkheymdən fərqli olaraq, gələcəyə daha pessimist yanaşırdı. O, müasir cəmiyyəti icma və sivilizasiyanın iflasa uğradığı bir zaman hesab edirdi. G. Zimmel özünün "Metropolis və mental həyat" adlı məşhur əsərində Tönnisin bir çox ideyalarını şəhər mühitinə tətbiq edir. Şəhərin unikal nailiyyətləri sırasına Zimmel "nervous stimulus"-un - insana psixoloji təsirlərin intensivləşməsinə aid edir (məs., müxtəlif növ psixi pozuntuların, intiharın, evsizlik təhlükəsinin potensial olaraq çox yuxarı olması). Lakin onun fikrincə, şəhər xilas olunma üçün potensial imkanlar vardır, fərdə öz fərdiyyətini və yaradıcılığını ifadə etməkdə sərt sosial nəzarətdən xilas olmağa imkan yaradır.

Şəhər inkişafına dair sosioloji nəzəriyyələrdən ən tanınmışı "Çikaqo ekoloji məktəbi"-dir ki, onun nümayəndələri arasında R. Park, E. Bercess, L. Virtsin¹¹ və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Robert Park¹² öz konsepsiyasının əsasına şəhər ekologiyasına təsir göstərən iki qrup amilləri qoyur: biotik (insanın təməl tələbatları (məs., suya, qidaya və d. resurslara olan tələbat)) və mədəni (ənənələr, normalar, qanunlar və təsisatlar). Birinci səviyyənin qanunlarını həyat və resurslar uğrunda mübarizə müəyyənləşdirir. Gecəqonduları, zəngin şəhəratrafi qəsəbələri, gəlirli evlərdən ibarət məhəllələri biotik səviyyəli kortəbii qüvvələrin nəticəsi hesab edən R. Park onların təhlilində "təbii areallar" terminindən istifadə edir. Bu təbii areallar müxtəlif "növlərin" (əhali qrupunun) mənzil və xidmətlərlə təmin olunmaq uğrunda mübarizəsinin nəticəsidir. İkinci səviyyəni izləyərkən Park bir şəhərin daxilində çoxlu "dünyaların" (şəhərin müxtəlif hissələrində məskunlaşmış sosial, etnik və ya dini cəhətdən homogen qrupların) mövcud-

⁹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с фр. / Э. Дюркгейм. М.: Наука, 1991.

¹⁰ Гярби Авропада вя АБШ-да сoсиoлoгeийa тарихи. Али мяктябляр цццн дярслик. Бакы: «Туран Няшрляр еви», 2010, 612с.

¹¹ Гярби Авропада вя АБШ-да сoсиoлoгeийa тарихи. Али мяктябляр цццн дярслик. Бакы: «Туран Няшрляр еви», 2010, 612с.

¹² Шази Н.К. Сoсйoлoжкi тарийци. Басым 7. Истанбул: Ремзи Китабeви, 2002, 337 с.

luğunu, bir dünyanın digərinə "müdaxiləsini" (invasion), müxtəlif dünyaların şəhərin strukturunu əhatə etdiyini və s. kimi xüsusiyyətləri qeyd edir.

Luis Vartin¹³ "Urbanizm şəhər tərzı kimi" (1938) məqaləsində insanların şəhərlərdə həyatının psixoloji və davranış nəticələri tədqiq edilir. Burada o, şəhərin üç əsas səciyyəsinı qeyd edir: əhalinin sayı, sıxlığı və bunların törətdiyi nəticələr. Vartin əsərində ikincili mədəni amillərin və sosial institutların əhəmiyyəti vurğulanır. L.Vartin "Getto" (1928) əsəri də şəhərin sosiologiyasının öyrənilməsinə əhəmiyyətli bir töhfədir.

Ekologiya məktəbinin davamçılarından olan V. Fayrinin¹⁴ "Bostonun mərkəzi hissəsində torpaqların istifadəsi" (1947) əsərində xeyli misal əsasında sübut edilir ki, bu və ya digər sinfin nümayəndələrinin haradasa yerləşməsi daha çox həmin yerin tarixi əhəmiyyətindən, onun əhəmiyyəti haqqında ənənəvi təsəvvürlərdən asılıdır və etnik azlıqların yerləşməsi məsələsində klassik ekoloqların əsas ideyaları işə yaramır; onların yerləşməsi əsas etibarı ilə sosio-mədəni amillərlə şərtlənir.

A. Lefevr, M.Kastels və D. Harveyin¹⁵ əsərləri sayəsində son onilliklərdə şəhərin strukturunun neomarksist siyasi iqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən izahı şəhər proseslərini izah edən nəzəriyyələrin əsas istiqamətini təşkil edir. A.Lefevr "Məkanın istehsalı" (1991) adlı əsərində sosial fəaliyyətin təkcə fərdlərin qarşılıqlı təsiri ilə deyil, həm də şəhər məkanlarının bir-biri ilə təmasda olması ilə baş tutması fikrini irəli sürür və şəhər məkanını sosial təşkilin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir. Marksizmin şəhərin təhlilinə tətbiq edilməsində ABŞ-da çalışan ispan sosioloqu Manuel Kastelsin böyük xidməti olmuşdur. O, şəhərin əsas funksiyasını iqtisadi funk-siya hesab edir, buranı kapitalist cəmiyyətində işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının baş verdiyi, fəhlə və qulluqçuların effektiv fəaliyyət üçün əmtəə və xidmətləri istehlak etdiyi bir yer sayır. Kastelsə görə, əgər kapitalizm bir tərəfdən "ümumrəfah dövləti" yaradaraq sosial sistemi dağıntılardan qoruyub saxlaya bildisə, digər tərəfdən o, yeni problemləri - artan bələdiyyə və milli borcları yaratdı. Məhz bu borcun hesabına dövlət sosial proqramları maliyyələşdirmək imkanı qazanır. Bütün bu proseslər Kastelsin konsepsiyasının açar anlayışı olan "kollektiv istehlak" prosesi çərçivəsinə təsvir olunur. Dövlət kapitalist cəmiyyətinin müxtəlif

¹³ Firechild, P. Dictionary of sociology and related sciences, n, J: little field, Adams and co, 1976.

¹⁴ Город как социокультурное явление исторического процесса. - М.: Наука, 2010, s.22-23

¹⁵ Гярби Авропада вя АБШ-да сосиолоэийа тарихи. Али мяктябляр цццн дярслик. Бакы: «Туран Няшрляр еви», 2010, 612с.

fraksiyalarının (biznesmenlərin, maliyyəçilərin, mülk sahiblərinin və b.) maraqları arasındakı tarazlığı saxlamağa nail olur. Lakin sosial münafişənin kəskinləşməsi dövlətin bu funksiyalarını daşıdır. Qeyri-formal iqtisadiyyatın və onun şəhər proseslərinin inkişafında rolunun tədqiqinə dair də Kastelsin bir sıra elmi işləri vardır. Son illər M. Kastels qlobal şəhərlərdəki proseslər, texnopolislərin inkişafı, informasiyalaşdırmanın şəhərlərin inkişafının gələcəyi üçün əhəmiyyəti, iri şəhərlərin yenidən strukturlaşdırılması problemlərinə bir neçə monoqrafiya və məqalə həsr etmişdir. Britaniyalı coğrafiyaşünas və sosioloq D. Harveyin "Sosial ədalət və şəhər" (1973) adlı əsərində şəhərdəki sosial proseslərin məkanda təəcəssümü tədqiq edilir. O, sübut edir ki, şəhərin məkan siması heç də təbii bazar münasibətləri ilə deyil, əsas etibarilə böyük biznesin inhisar hakimiyyəti ilə şərtlənir. Müəllif şəhər strukturunu inkişaf edən münafişə prosesi və mülk alverçilərinin torpaq alverçilərilə, ev sahiblərinin istehlakçılarla, ictimai və özəl institutların bazar qüvvələrilə mübarizəsi kimi şərh edir.

1980-ci illərdə Britaniyada sosioloji nəzəriyyə çərçivəsində güclü neoveber məktəbi formalaşdı ki, bunu da Bellin, Nyubinin, Giddensin, Qoldtorpun və b. adı ilə bağlayırlar. Şəhərin sosiologiyasının neoveber tədqiqatçıları üçün aşağıdakı məsələlər əhəmiyyət kəsb edir: böyük sayda empirik tədqiqatların təşkili; şəhərlərin tarixinin öyrənilməsi zərurəti; mövcud sistemlər çərçivəsində şəhərlərin iyerarxiyasının təhlili; şəhərlərə münasibətdə dövlət siyasətinin monitorinqi¹⁶.

Problemin öyrənilməsi baxımından İran tədqiqatçılarının əsərlərini xüsusi bir qrupda birləşdirmək olar. Bu əsərlərlə tanışlıq göstərir ki, İran tədqiqatçılarının böyük bir qismi – Mustafa Əskiya¹⁷, İbrahim Rəzzaqi¹⁸,

¹⁶ Elliott B. and McCrone D. The City. Patterns of Domination and Conflict. London: Macmillan Press. 1982.

¹⁷ ازکیا، مصطفی (1365) «جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران»، تهران: اطلاعات. 1.
¹⁸ اینگلھارت، رونالد (1986)، نوسازی و پسانوسازی، ترجمه ؛ علی مرتضویان، ارغنون شماره 12. 2.

Söhrab Rəzzaqi Siyahrudi¹⁹, Hüseyin Əzimi Afani²⁰, Pərviz Piran²¹, Əsədullah Fərəci Mehr²², Turan Əhmədi²³, Huşəng Fərruxcəstə²⁴, Bijan Zəri, Hüseyin Kəcəvian²⁵, Məhəmməd Fərəhani²⁶, Musa Qəninejad²⁷, Məhəmməd Cavad Zahidi²⁸, Məhəmməd Təqi Şeyxi²⁹, Fəraməz Rəfipur³⁰, Suməyyə Tohidlu³¹ və başqaları şəhərin sosial-mədəni inkişafını xüsusi tədqiqat predmeti kimi seçməyə də həmin məsələni inkişaf, bərabərsizlik, konflikt, qeyri-sabitlik kontekstlərində nəzərdən keçirmişlər. Tədqiqatçılar digər qismi isə (Məsələn, Məhəmməd Riza Rizvani³², Kəramətullah Ziyari³³, Abbas Məhəmmədzadə³⁴, Məsud Təqizadə³⁵, idarəetmə Səyid Moidfər³⁶ və başqaları diqqəti daha çox, planlaşdırma və layihələndirmə məsələləri üzərində cəmləşdirmişlər.

Adlarını cəkdiyimiz müəlliflərin tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb etmələrinə baxmayaraq, iri şəhərlərin, o cümlədən Bakı və Təbriz şəhərlərinin,

3. ¹⁹سهراب رزاقی سیاهرودی، «بی ثباتی سیاسی و توسعه در ایران معاصر»، در مقالات ارائه شده در همایش توسعه و امنیت عمومی، 2 جلد (تهران: وزارت کشور، 1376) ج اول.
4. ²⁰عظیمی آرانی، حسین (1370)، مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران، نشرنی. تهران.
5. ²¹پیران، پرویز (1380) تحلیل جامعه‌شناختی از مسکن شهری در ایران، نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره 6، تهران.
6. ²²فرجی مهر، اسدالله، «دموکراسی و توسعه اجتماعی» (بر اساس نظریات توکویل، شومپیتر و وبر)؛ به راهنمایی: محمد علی توکل کوثری، پایاننامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران 1370.
- ²³تأثیر توسعه شهری بر توسعه اجتماعی، مورد: شهر تهران/ توران احمدی؛ به راهنمایی: محمدنقی شیخی، پایاننامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه الزهرا (س) 1378،
7. ²⁴هوشنگ فرخجسته، ویژگیهای جوامع سنتی و جوامع صنعتی، کتاب توسعه، شماره 3: نشر توسعه، 1373، ص 141.
8. ²⁵بیژن زارع، نظریه‌های نوسازی، کتاب مجموعه مقاله‌های سمینار جامعه‌شناسی و توسعه؛ جلد اول، تهران: انتشارات سمت، 1372؛ ص 379.
9. ²⁶تقی آزاد ارمکی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سروش، 1381، ص 40.
10. ²⁷تجدد طلبی و توسعه در ایران معاصر، دکتر موسی غنی نژاد
11. ²⁸علی اکبر ترابی، از سری کتابهای جامعه‌شناسی (تغییرات اجتماعی و توسعه و آینده نگری).
- ²⁹جامعه‌شناسی توسعه، دکتر محمدتقی شیخی (دانشیار دانشگاه الزهرا).
12. ³⁰توسعه و تضاد، فرامرز رفیع پور (1380) شرکت سهامی انتشار
- ³¹نوحیدلو-سمیه (1385) "بررسی اثر و پیامدهای توسعه صنعتی ر توسعه اجتماعی در منطقه (مهرآباد مستوفی با تأکید بر دانش آموزان دوره دبیرستان" پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران
13. ³²رضوانی، محمد رضا (1387)، مقدمه ای بر برنامه ریزی توسعه روستایی در ایران، نشر قومس، چاپ دوم.
14. ³³زیری، کرامت الله (1386)، اصول و روشهای برنامه ریزی منطقه ای، دانشگاه یزد، چاپ پنجم.
15. ³⁴دکتر عباس محمدزاده، مدیریت توسعه (تحول سازمان به مثابه استراتژی توسعه).
16. ³⁵مسعود تقی زاده، برنامه ریزی اقتصادی و اجتماعی (ویژه جهان سوم).
- ³⁶معیدفر، سعید (1384)، بررسی پیامدهای اجتماعی و فرهنگی طرح‌های بزرگ توسعه صنعتی کشور، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.

sosio-mədəni inkişafı ilə bağlı problemlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini azaltmır. Bu mühüm problem elmi ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılmamışdır.

Tədqiqatın obyektini qloballaşma şəraitində iri şəhərlərin inkişafı problemi, **predmetini** isə Bakı və Təbrizin təmsalında bu tip yaşayış birliklərinin sosial-mədəni inkişafının meyllərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi qloballaşan dünyada böyük şəhərlərin sosial-mədəni inkişafının meyarlarını, Bakı və Təbriz şəhərləri təmsalında isə bu proseslərin xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədin əldə olunması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Sosial və mədəni inkişaf anlayışlarının mahiyyət və məzmununu nəzəri və metodoloji cəhətdən təhlil etmək;
- İnkişaf nəzəriyyələri və modernləşmə prosesinin bəzi nəzəri-metodoloji məsələlərini araşdırmaq;
- Qloballaşma şəraitində müasir şəhərlərin sosio-mədəni vahid kimi inkişaf meyarları və meyllərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Şəhər inkişafına dair sosioloji nəzəriyyələrin təkamülünün göstərilməsi, onların mahiyyətinin təhlili;
- Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasında şəhərlərin formalaşması və inkişafının bəzi sosio-mədəni xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- Bakı və Təbriz şəhərlərinin sosial-mədəni inkişafının xüsusiyyətlərinin həm nəzəri, həm də sosioloji rəy sorğusu əsasında müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Böyük şəhərlərin sosial-mədəni inkişafı probleminin tədqiqində müəllif müasir sosial elmlərdə əsas metodoloji yanaşmalardan biri olan struktur funksionalizm metoduna əsaslanmışdır. Sistemlilik, hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, inkişafın ziddiyyətlərinin və ardıcılığının axtarışı, məntiqilik, tarixilik, müqayisə, tarixi-konkretlik və səbəbiyyət prinsipləri tədqiqatın başlıca prinsiplərini təşkil edir. Müəllif tərəfindən tədqiqat işində anket sorğusu metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin mənbəşünaslıq bazasını şəhərlərin inkişafına həsr olunmuş klassik və müasir sosioloji, iqtisadi, siyasi və fəlsəfi ədəbiyyat, yerli və xarici dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının hesabatları, məruzələri, statistik göstəricilər və d. materiallar təşkil edir.

Dissertasiyanın fərziyyələri. Tədqiqatın məntiqini, onun əsas vəzifələrini müəyyənləşdirən üç əsas və xüsusi məqsədlərlə bağlı olan, aralıq və ya əlavə nəticələrə çıxışı olan 13 qeyri-əsas fərziyyə irəli sürülür. Fərz edilir ki,

1. Bakı və Təbriz şəhərlərində sosial-mədəni özgələşmənin qarşısının alınmasının ən effektiv vasitələrindən biri mədəni müəssisələrin məqsədyönlü fəaliyyətinin təşkilindən asılıdır.

2. Həm Bakı, həm də Təbriz şəhərlərində vətəndaşların dövlət məmurlarından asılılığını azaldan fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi onların sosial (xüsusən yerli idarəetmə orqanlarında), iqtisadi (azad iqtisadi fəaliyyət) və siyasi (siyasi iştirak) cəhətdən özlərini daha azad və sərbəst hiss etmələri üçün şərait yaradacaqdır.

3. Bakı və Təbriz şəhərlərində balanslaşdırılmış və davamlı inkişafa nail ol-maqla sosio-mədəni mühitin yaxşılaşdırılması arasında birbaşa əlaqə mövcud-dur.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sosial-iqtisadi yanaşmadan fərqli olaraq, şəhərin təhlilinə sosial paradiq-madan yanaşılır, o, sosial münasibətlərin və mədəni mənalарın maddiləşdiyi sosial məkan kimi tədqiq edilir;

- Sosial kapitalının şəhər mühitində sakinlərin özü arasında, eləcə də sakinlərlə şəhər sosial institutları arasında qarşılıqlı münasibətlərinin rolu öyrənilir;

- Qloballaşmanın şəhərin mədəni mühitinə pozitiv və neqativ təsiri tədqiq edilir. Qlobal informasiya-kommunikasiya sisteminin şəhərdə mədəni mübadilə və şəxslərarası ünsiyyət üçün yaratdığı şərait təhlil edilir;

- XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və İranda gedən urbanizasiya proseslərinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılır, bu sahədə baş verən dəyişikliklər sosial məkanın və onun mədəni-simvolik formalarının dəyişilməsi səviyyələrində təhlil olunur;

- Bakı və Təbriz şəhərlərinin sosio-mədəni inkişafı ilə bağlı problemlər müzakirə olunur.

Dissertasiya işinin elmi-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materialları və müddəaları sosial elmlər üzrə kurs müəhazirələrində, tədris proqramlarının tərtibində, elmi məruzələr hazırlanmasında, metodik vəsaitlərin işlənməsində, bu mövzu ilə bağlı araşdırma aparən bakalavr, magistr, doktorant və elmi işçilər tərəfindən bir elmi ədəbiyyat kimi istifadə edilə bilər.

Dissertasiya materiallarından sosiologiya, sosial fəlsəfə, siyasətşünaslıq, iqtisadiyyat, hüquq və s. haqqında biliklərin dərinləşdirilməsi və demokratik proseslərin öyrənilmə və maarifləndirilməsində, həmçinin, dövlət və hakimiyyət strukturlarının işində, sosial-mədəni inkişafa və siyasi hadisələrə dair qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında, siyasi partiyalar və QHT-lərin fəaliyyətində, KİV-də məlumatlandırma mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Sosiologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və

nəticələri müəllifin nəşr olunmuş məqalə və tezislərində, elmi seminar və konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. İş giriş, səkkiz yarımfəslili əhatə edən üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri-metodoloji əsasları müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın elmi yenilikləri, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və strukturu açıqlanır.

Dissertasiyanın I fəslili **"Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları"** adlanır. Fəslili birinci yarımfəslili **"Sosial və mədəni inkişaf anlayışlarının mahiyyət və məzmunu"**nun araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Bu gün insanların maddi, mədəni və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi bütün ölkələrdə inkişaf strategiyasının başlıca məqsədləri kimi qəbul edilir. Mədəni inkişaf dedikdə inkişafın digər sahələri, yəni iqtisadi, sosial və siyasi inkişaf sahələrinə nisbətən daha çox mənəvi xarakterli, insanların qeyri-maddi ehtiyacları nəzərdə tutan tutulur. Mədəni inkişaf elə bir prosesdir ki, onun çərçivəsi daxilində insanların şüurunda, tərəküründə, psixologiyasında, dəyərlər və yanaşma sistemlərində dəyişikliklər yaranır və həmin dəyişikliklər nəticəsində insanlarda formalaşmış qabiliyyətlər və inam onları inkişafa zəmin yarada biləcək davranış və həyat tərzinə doğru istiqamətləndirir. Mədəni inkişaf anlayışından (cultural development) 1980-ci ildən etibarən artıq UNESCO-nun inkişaf konsepsiyası və müzakirələrində istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Sənayeləşmiş cəmiyyətlərdən sənayeləşmənin başa çatmadığı cəmiyyətləri fərqləndirən digər bir parametr ümummilli məhsuldan (ÜMM) adam-başına düşən paydır. Belə ki, əgər sənayeləşmiş cəmiyyətlərdə bu göstərici hər adambaşına 20-30 min dollar, sənayeləşmənin başa çatmadığı cəmiyyətlərdə bəzən 1000 dollardan azdırsa, kasıb cəmiyyətlərdə bu göstərici xeyli dərəcədə aşağıdır. Bu ölkələrin əhalisinin daha zəif mədəni inkişafa malik olması da elə bununla izah oluna bilər.

Inkişafın əsas sahələrindən olan mədəni inkişaf əslində bütünlükdə cəmiyyətin iştirakı əsasında yaradıcılıq və yeniliyə yol açan bir prosesdir. Son vaxtlar o, iqtisadi inkişaf konsepsiyasından daha geniş mənada istifadə edilir. Bu, müəyyən davranış formalarını, dəyərlər sistemini və etik normaları özündə birləşdirən mədəniyyət anlayışını həmin konsepsiyaya daxil etmək yolu ilə həyata keçmişdir. Bu yeni konsepsiya get-gedə aktuallaşaraq bizim sivilizasiya haqda düşüncələrimizi daha da zənginləşdirir.

Inkişaf konsepsiyasının texniki irəliləyiş ideyası əsasında formalaşmasından 20 il sonra aydın oldu ki, bu növ inkişaf öz-özlüyündə inkişaf

etməkdə olan ölkələrin problemlərini həll etmək iqtidarında deyildir. Belə bir hal müşahidə olunmağa başlandı: modern texnologiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olandan sonra həmin ölkənin mədəni mühiti ilə uyğun olmadığı üçün öz funksionallığını itirir və bir müddət sonra həmin texnologiya ilə əlaqədar yatırılan kapitalın səmərəliliyini müşahidə etmək olmur. Texnologiyalar sahəsində sürətli inkişaf və dünya texnologiya bazarında artan rəqabət nəticəsində aydın oldu ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə idxal edilən yeni texnologiyanın disfunkSIONALLIĞI nəticəsində həmin idxal olunmuş texnologiya bu ölkələr üçün əlavə bir yükə (xərcə) çevrilir və bu ölkələr həmin texnologiyaların idxalı ucbatından ağır xarici borclara düşməli və onsuz da aşağı olan gəlirlərini həmin texnologiyaların idxalına xərcləməli olurlar. Nəticə etbari ilə həmin ölkələr zəifləyərək digər xarici ölkələrdən daha çox asılı vəziyyətə düşürlər. Beləliklə, yeni texnologiyanın bu cür ölkələrə verilməsi onların sənaye sahələrinin inkişafından daha çox iqtisadiyyatlarının tək bir məhsuldan asılılığına səbəb olur.

Təhsil və təlim sahəsində xeyli maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi və mütəxəssislərin hazırlanmasına baxmayaraq, mütəxəssislər inkişaf prosesinin sürətlənməsi üçün ciddi tədbirlər görə bilmirlər. Buna səbəb əldə edilən təhsil və qabiliyyətlərin inkişaf etmiş ölkələrin problem və tələblərinə uyğun gəlməsi, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin tələb və təklifləri ilə düz gəlməməsidir.

Dövlətin səlahiyyətlərinin mədəni inkişafı da əhatə edə biləcək qədər genişləndirilməsi heç də mədəniyyətin müstəqil əmələ gəlmə prosesini dövlətdən asılı salmaq kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, dövlətə belə səlahiyyəti verməkdə məqsəd dövlətin güc və imkanlarından mədəni inkişaf prosesinin sürətlənməsi üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Dəyərli mədəniyyət siyasəti heç də dövlətin mədəniyyəti yaratması və ya yönəltməsi demək deyildir. Bu, əksinə, dövlətin cəmiyyətin mədəni dəyər və ənənələrinin müxtəlifliyini qoruyaraq onların inkişafına zəmin yaratması deməkdir.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən alimlər arasında belə bir fikir formalaşmağa başladı ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemlərinin həlli üçün onlar tərəfindən qabaqcıl texnologiyaların əldə olunması ilə yanaşı mədəniyyətin inkişafı sahəsində də bir sıra ciddi tədbirlər də görülməlidir.

Sosial rifahı yaxşılaşdırmaq və mədəni inkişafa nail olmaq üçün xarici investisiyanı dəvət və qəbul etməzdən əvvəl daxili investisiyanı fəaliyyətə cəlb etməlidirlər. Bu düşüncə tərzı və təhlillər aktuallaşdıqdan sonra aydın oldu ki, qənaətbəxş dərəcədə təhsili və sosial rifahı olan insanlar daha səmərəli və yaradıcı işçilər ola bilərlər. Belə normal işçi qüvvəsinin olduğu halda xarici investisiyanın cəlb olunması daha çox effektiv nəticə verir, halbuki ədalət və azadlıq olmayan cəmiyyətdə yoxsul və sosial təzyiqlərə məruz qalmış işçi qüvvəsi xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün yararlı və maraqlandırıcı amil

ola bilmir. Bu cür yanaşma həmin cəmiyyətlərdə sosial planlaşdırma və texnoloji təşkilatlandırma sahələrində ciddi dəyişikliklərin yaranmasına səbəb oldu.

Sosial inkişaf prosesi sosial həyatın yaxşılaşması ilə nəticələnə biləcək bir prosesdir. Sosial həyatın səviyyəsinin artması insanların şəxsi həyatına da təsir göstərir. Bu, həm də fərdin yaşadığı mühitə uyğunlaşması anlayışı ilə əlaqədardır. Lakin sosial inkişafın əsas məqsədi fərdin və cəmiyyətin tarazlaşdırılmış formada və paralel olaraq inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılmasıdır. Sosial inkişaf nəticəsində yaranan yeni şərait yeni dəyərlərin, baxışların, metodların və yanaşmaların toplusundan, həmçinin yeni və daha funksional ictimai institutların fəaliyyətindən ibarət ola bilər. Bu yeni institutlar yeni dəyərlərin davranış formasına çevrilməsini təşkil edən strukturlardır.

Sosial inkişafın xarakterik cəhətlərini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

-Sosial inkişaf demokratik və davamlı inkişafdır. İnsanlar sadəcə inkişafın müsbət cəhətlərindən faydalanan varlıqlar deyillər, onlar həm də inkişafın iştirakçısı və icraçısıdır. Əgər cəmiyyətin bütün üzvləri etnik, mədəni, dini və cinsi fərqlərinə və siyasi baxışlarına və s. görə heç bir ayrışeckiliyə yol vermədən sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi və mədəni sahələrdə aktiv iştirak edərlərsə onda inkişaf prosesi öz məqsədinə nail ola bilər.

-Sosial inkişaf sadəcə insanların əsas tələbatını ödəməklə kifayətlənmir, o, insanların qabiliyyətlərini, istedadlarını və seçim imkanlarını yüksəltməyi də əsas məqsəd olaraq qarşısına qoyur.

-Sosial inkişaf sadəcə sosial göstəricilərlə kifayətlənməməlidir. O, digər sahələrin inkişafı ilə paralel olaraq həyata keçirilməlidir.

-Sosial inkişaf ailənin, solumun, adət-ənənələrin, mədəni irsin davamlılığına mane olan amillərə müqavimət göstərməklə, həm də sonrakı nəsillərin hüquqlarını qorumuş olur. Deməli, sosial problemlərin həlli və sosial institutların davamlılığına maneə törədən təhlükələrin ardan qaldırılması sosial inkişafın məqsədlərinə cavab verir.

Mədəni inkişaf davamlı inkişafın əsas cəhətlərindən və göstəricilərindən biri olub, ənənə və əvvəlki təcrübələr fonunda həyata keçirilməli və onları inkar etməməlidir. Sosial inkişafın əsas məqsədi fərdin və cəmiyyətin tarazlaşdırılmış formada və paralel olaraq inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılmasıdır. Əgər cəmiyyətin bütün üzvləri etnik, mədəni, dini və cinsi fərqlərinə və siyasi baxışlarına və s. görə heç bir ayrışeckiliyə yol verilmədən sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi və mədəni sahələrdə fəal iştirak edərlərsə onda inkişaf prosesi öz məqsədinə nail ola bilər.

Birinci fəslin **"İnkişaf nəzəriyyələri və modernləşmənin bəzi məsələləri"** adlanan ikinci yarım fəslində ictimai inkişafın və onunla əlaqədar modernləşmə prosesinin nəzəri-praktiki məsələləri aydınlaşdırılır.

Qeyd edək ki, modernləşmə nəzəriyyəçilərinin fikrincə, Cənub davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün Şimalın ənənəvi cəmiyyətdən modern cəmiyyətə keçid təcrübəsini öyrənməli və eyni yolu getməlidir. Deməli, inkişafın yolu Şimalın təcrübəsini yaşamaqdan keçir. İnkişafa mane olan əsas amillər sırasında isə Cənub ölkələrinin ənənəvi institutları və mədəni dəyərləri durur və bu ölkələrin ənənəvi institutları və mədəni dəyərləri iqtisadi inkişaf və sənayeləşmə ilə uyğun gəlmir.

Dissertasiyada müzakirə edilən nəzəriyyələr əsasında Üçüncü Dünya ölkələri və eləcə də iri şəhərlər üçün onların sosial-iqtisadi və mədəni geriliyini aradan qaldırılmasına dair aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik: hamının iştirakı ilə reallaşan inkişaf; dövlətin rolunun məhdudlaşdırılması və tam formada bazara arxalanma; kənd təsərrüfatı sahəsində səmərəliliyin, davamlılığın və məhsul ixracatının artırılması; iri həcmli sənaye layihələrinin icrası üçün “ambulator” və uzunmüddətli yardım formasına keçilməsi; kənd və şəhər yerləri arasındakı əmək haqqı fərqi azaldılması; investisiyanın gəliri gələcək illərdə arta biləcək sahələrə qoyulması və s.

Mütəxəssislərin inkişaf etməkdə olan müxtəlif ölkələrin inkişafının sosial göstəricilərinin və sosial inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi və müəyyən edilməsində vahid bir qərar verə bilməməsinin səbəbləri bu dövlətlərdəki spesifik şərait və inkişaf səviyyəsi, eləcə də həmin ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrlə oxşar statistik vahidlər və metodlara malik olmamasıdır. Sosial göstəricilərə diqqət yetirilməsi planlaşdırma və icra fəaliyyəti sahəsində müsbət və faydalı nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Modernləşmənin psixoloji (fərdin yeni psixoloji xüsusiyyətlərə, dəyərlərə, motivlərə və inamlara yiyələnməsi), sosial (cəmiyyətin inkişafa mane olan ənənəvi problemlərinin aradan qaldırılması), iqtisadi (elm və texnologiyanın yeni nəəliyyətlərini iqtisadi sahəyə tətbiq edərək iqtisadi yüksəlişə nail olma) və siyasi (ümumilikdə cəmiyyətin tam demokratikləşməsi hadisəsi) cəhətləri haqqında danışmaq olar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin və təbii ki onların şəhərlərinin ənənəvi institutları və mədəni dəyərləri inkişaf qarşısında əsas maneələrdən olsalar da inkişafın yolu Şimalın təcrübəsini yaşamaqdan keçir.

Birinci fəslin " **Müasir şəhərin sosio-mədəni vahid kimi tədqiqi və şəhər inkişafına dair sosioloji nəzəriyyələr**" adlanan üçüncü yarım fəslində urbanizasiya proseslərinin şəhərin sosio-mədəni mühitinə təsiri və şəhərlərin inkişafı ilə bağlı mövcud nəzəriyyələr təhlil olunur.

Burada göstərilir ki, şəhərin sosio-mədəni vahid kimi öyrənilməsi müasir şəhər sosiologiyasının ən aktual istiqamətlərindən birini təşkil edir. Şəhər müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və gündəlik şəxslərarası ünsiyyətdə "sosial şəbəkələri" yaradan böyük insan kütləsi üçün həyati məkanı təmsil edir ki, bunun da dağıdılması sosio-mədəni deqradasiya ilə nəticələnə bilər. Ona

görə də müasir tədqiqatçılar şəhərlərin ölçülməsi prinsipini əhalinin sayına görə yox, onlarda baş verən proseslərin sosio-mədəni mənasını başa düşmə əsasında həyata keçirməyin vacibliyini qeyd edirlər.

Şəhər mühitində sakinlərin özü arasında, eləcə də sakinlərlə şəhər sosial institutları arasında qarşılıqlı münasibətlərin toplanılmış təcrübəsini əks etdirən sosial kapital formalaşır ki, bu da öz əksini bu və ya digər sosial institutların əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində və onlara inamın dərəcəsində tapır. Geniş mənada şəhər sakinlərinin sosial kapitalı onların əlaqələrinin (ailə, qohum, qonşuluq, peşə, sadəcə insani) vəziyyəti, sosial mobillik və statuslarının möhkəmliyi (qeyri-möhkəmliyi) ilə, yaxud, əksinə, sakinlərin passivliyi, müxtəlif mədəni stereotiplərin tanınması və ya onların inkarı, insanların davranışında nizamlama normalarının inkarı, möhkəmlənməsi və ya zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Şəhər insanların birliyinin qahumluq əlaqələri üzərində deyil, ictimai münasibətlər əsasında qurulan keyfiyyətə yeni formasının yaranması ilə səciyyələnir ki, burada işçilərin istehsal vasitələri ilə əlaqələrinin yeni formaları meydana gəlir (muzdlu işçi və istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətçi), sakinlərdə şəhər mühitində sosiallaşma nəticəsində fərdin ictimai həyata qoşulmasını əks etdirən müəyyən sosial keyfiyyətlər formalaşır.

Şəhər mühiti sakinlərində sosial inkişaf funksiyalarını reallaşdırmağa imkan yaradır, çünki o, insanın bütün həyat sferalarını və fəaliyyətini - ictimai həyatı, mədəniyyətin inkişafını, təhsili, məişəti və s. əhatə edir.

Kommunikasiya və informasiya - şəhərin sosio-mədəni məkanının ayrılmaz elementləridirlər, çünki məhz onlar sosial-mədəni dəyərlərin yaradılmasında, qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində solumun əsas bazası kimi çıxış edirlər. Şəhərin sosio-mədəni məkanı kommunikasiyanın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Qlobal kommunikasiya məkanında yeni, virtual birlik formalarının yaranması üçün imkanlar yaranır. Qloballaşma müəyyən mənada şəhərin mədəni mühitinə neqativ təsir göstərir. Bura mədəni dəyərlərin standartlaşdırılması və vahid hala salınmasını, insanların şüur və fəaliyyətini manipulyasiya edən texnologiyaların yayılmasını və s. aid etmək olar. Qloballaşmanın pozitiv aspektlərinə isə bunları aid etmək olar: mədəni mübadilənin genişlənməsi, vahid ümumdünya informasiya məkanının formalaşması və s.

Şəhər sosio-mədəni fenomen kimi öz identikliyi bu şəhərin eyni zamanda iki - xarici və daxili funksiyaları yerinə yetirən obrazının olması ilə əldə edir. Şəhərin obrazı onun inkişafında mühüm rol oynayan miqrasiya və maliyyə axınlarının cəlb olunması uğrunda rəqabətdə xarici funksiyaları yerinə yetirir. Şəhərin daxilində onun obrazı özlərini yaşadıqları şəhərə məxsus olduq-

larını hiss edən əhalinin birləşdirilməsində vacib vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Şəhərin sosio-mədəni məkanında mövcud olan xoşagəlməz tendensiyları aradan qaldırmaq üçün söyləri mədəniyyət sahəsində toplanılmış nəinki maddi-texniki, eləcə də intellektual potensialın saxlanılmasına və mənimsənilməsinə yönəltmək lazımdır. Müasir şəhərdə mədəni proseslərin təşkilinin müasir model və texnologiyalarına adaptə olunmaq son dərəcə vacibdir. Milli identikliyin şəhərin sosio-mədəni məkanının tərkib hissəsi olan informasiya-kommunikativ vasitələrlə qorunub saxlanılması və informasiya-kommunikativ münasibətlərin yeni mədəniyyətinin formalaşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daha sonra dissertasiyada şəhər inkişafına dair müxtəlif sosioloji nəzəriyyələr təhlil olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəslı " **Bakı və Təbriz şəhərlərinin sosial-mədəni inkişaf istiqamətləri**" adlanır. İkinci fəslin birinci yarımfəslində "**Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasında şəhərlərin formalaşmasının bəzi sosiomədəni xüsusiyyətləri**" araşdırılır.

Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasında XX əsr ərzində şəhərlərin dinamıkası sənayenin inkişafı, əhalinin sayının ekstensiv şəkildə artması (əsasən mexaniki yolla) və nisbi kasıblığın saxlanılması ilə xarakterizə edilir. Dünya urbanizasiya meyllərindən (centrifikasiya və suburbanizasiya, yəni şəhər həyat tərzinin kənd yerlərinə ekspansiyasından və şəhərin həyatı məkanının keyfiyyətinin artmasından) fərqli olaraq, bu ölkələrin şəhərləri üçün şəhər kənarında kənd məşğuliyyət tipinin saxlanılması da daxil olmaqla ruralizasiya (şəhər məkanında kənd məişətinin elementlərinin bərpası) səciyyəvidir. Bu ölkələrdəki ruralizasiya prosesi onların vətəndaşlarının davranış nümunələrində kənd təsərrüfatı elementlərinin mövcudluğunu müəyyənləşdirir (məs., Bakıda bir sıra vətəndaşların bağ sahələrində və həyatı sahələrində bazarda realizə etmək üçün kənd təsərrüfatı malları (məs., tərəvəz, süd məhsulları və s.) istehsal etməsi). Lakin bununla yanaşı bu gün Bakıda və eləcə də Azərbaycanın digər şəhərlərində sosio-mədəni divergensiya (ayrılma), həyat strategiyasının, davranış mədəniyyətinin, həyat tərzinin dəyişilməsi prosesləri də çox sürətlə gedir. Bu proseslərə intensiv qlobal proseslərin təsirini (qlobal informasiya məkanı, "makdonalizasiya" və s. prosesləri) də əlavə etmək düzgün olardı. Azərbaycan və İran urbanizasiyasının spesifik xüsusiyyətləri burada şəhərlərin qısa zaman ərzində sürətli inkişafıdır. Urbanizasiyanın bu cür tempi bu ölkələrin vətəndaşlarının şəhər həyat tərzinin bir çox xüsusiyyətlərini izah edir: şəhər infrastrukturunun nisbətən zəif inkişafı, şəhər məkanında kənd submədəniyyətinin qalıqları və s.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda gedən sistemli islahatlar şəhərlərin həyat məkanının transformasiyasına səbəb oldu ki, bu da özünü iki səviyyədə -

sosial məkanın və onun mədəni-simvolik formalaşmasının dəyişilməsində göstərdi. Azərbaycanda keçmiş SSRİ üçün səciyyəvi olan səfərəbərlilik tipli sənayeləşdirmə və onun tərkib hissəsi kimi şəhər məskunlaşmasının artması şəhər məkanının təşkilində istehsal kompleksinin uzun müddətə hökmran rolunu müəyyənləşdirdi.

İkinci fəslin **“Bakı və Təbriz şəhərlərində urbanizasiya prosesləri”** ikinci yarımfəslində Bakı və Təbriz şəhərlərində urbanizasiya prosesinin oxşar və fərqli tərəfləri təhlil edilir. Bu yarımfəsildə Bakıda urbanizasiya prosesinin genişlənməsinə təsir edən əsas amillərdən biri kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaranan qaçqınlar və köçkünlər problemi, onların yerləşdirilməsi məsələləri və Bakı şəhərində sosial mədəni məkanın formalaşmasına təsir istiqamətləri açıqlanır. Təbriz şəhərində isə daha çox əyalətlərdən miqrasiya edən əhalinin şəhər kənarında məskunlaşaraq özünə-məxsus mədəni məkan yaratması istiqamətləri açıqlanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan, istərsə də İranda dövlət urbanizasiya proseslərində aparıcı rol oynayır. O nəinki şəhərlərin ərazicə yerləşməsinə təyin edir, onların infrastrukturunun formalaşmasına və inkişafına investisiya qoyuluşunu təmin edir, o, həm də fərdin həyat məkanının formatını dəqiqləşdirməklə şəhərin simvolik mühitini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda şəhərin həyat mühitinin kəskin inzibati konstruksiyası resursların məhdudluğu ilə səciyyələnir ki, bu da qısa zaman kəsiyində kənd mühitindən ayrılmış əhalinin stereotiplərini və davranış nümunələrini dəyişdirməyə qadir deyildir. Ona görə də hələ ki, həm Bakıda, həm də Təbrizdə kənd mədəniyyəti elementlərini yenidən bərpa olunur. Bu fəslin üçüncü yarımfəsli Bakı və Təbriz şəhərlərinin ekoloji vəziyyətinə həsr olunub. Burada hər iki şəhərin ekoloji vəziyyətinə təsir edən fərqli amillər aşkar edilir. Əgər Bakıda ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə təsir edən əsas amillər kimi nəqliyyat, inşaat işləri, təbii mühitin məişət və sənaye tullantıları və s. ilə göstərilirsə, Təbrizdə bunun bilavasitə təbii-coğrafi mühitdə baş verən təbii fəlakətlər, buradakı müxtəlif tipli fabrik və zavodların olması, o cümlədən Urmiya gölü ilə bağlı yaranan problemlər ön plana çəkilir.

Dissertasiya işində Bakı və Təbriz şəhərlərinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı oxşar məqamlar müəyyən edilmişdir. Belə ki, bu gün Azərbaycan-da, xüsusən paytaxt Bakıda, demək olar ki, elə inkişaf etməkdə olan ölkələr-dəkinə oxşar proseslər gedir: torpağın qiyməti sürətlə artır, şəhər kütləvi mədə-niyyət institutlarının, kommunikasiyanın və istirahət (həm yerli əhali, həm də gəlmə turistlər üçün) mərkəzinə çevrilir. Bu proseslər yenə də qeyd edək, cəmiyyətin sosial cəhətdən qeyri-bərabər qruplara bölünməsinə, nümayişkərana istehlakın və kütləvi mədəniyyətin inkişafını, şəhərdə kasıb əhalinin sayının artmasını labüd edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və İran şəhər məkanının trans-formasiyasının ümumi parametrlərini aşağıdakı kimi müəyyən

etmək olar: şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətinin həyat məkanının şəhərin fiziki məkanının pragmatikləşdirilməsi və kommersiyalaşması hesabına daralması (məsələn, Bakıda çimərliklərin işgüzar adamlar tərəfindən çəpərlənməsi və onlardan istifadənin pullu əsasda olması); şəhər əhalisinin mədəni tələbatlarının standartlaşdırılması və onların davranışının kütləviləşməsi və s.

Dissertasiya işinin Üçüncü fəslə "Tədqiqatın empirik əsasları" alınır. Bu fəslin birinci yarımfəslə "Tədqiqatın metodologiyası. Sosioloji sorğu məlumatlarının təhlili" adlanır və burada empirik tədqiqatın gedişatı və əldə olunan nəticələr haqqında məlumat verilir. Burada qeyd olunur ki, lazımı informasiyanı toplamaq məqsədi ilə tərtib edilmiş sorğu anketi Bakı və Təbriz şəhərlərinin yaşı 15-dən yuxarı olan vətəndaşları arasında hər şəhərdə 150 nəfər olmaqla paylanılmışdır. Ümumilikdə sorğuda 300 respondent iştirak etmişdir. Anketin suallarının əsas hissəsi tədqiqatın aparıldığı mühitə uyğunlaşdırılmış standart suallardan ibarətdir. Cavabların etibarlılığını qorumaq və təhlil zamanı qüsurlara yol verməmək məqsədi ilə qapalı suallardan istifadə edilmişdir. Tərtib edilmiş anketin dəqiqliyini (validity) təmin etmək məqsədilə 30 respondent arasında pilot (sınaq) sorğu keçirilərək anketdə müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Anketin etibarlılığını (reliability) yoxlamaq üçün sınaq mərhələsi ilə yanaşı, həm də Kronbax alfası Əmsalından (Coefficient alpha Cronbach) istifadə edilmişdir. Anketin etibarlılığını yoxlamaqla onun daxili harmoniyasını və sualların əlaqədarlığını müəyyən etmək olur. Burada Kronbax alfası Əmsalı 0.7763 olmuşdur ki, bu da yüksək etibarlılıq deməkdir.

Tədqiqat işində seçmə metodundan istifadə olunmuşdur. Seçmə təsadüfi, qəti, çoxsəviyyəli və rayonlaşdırılmış olmuşdur. Seçmənin əsasında stratifikasiya yanaşması durur ki, bu da respondentin sosial vəziyyətini ölçərkən cins, yaş, gəlir, peşə statusu və s. kimi kateqoriyalardan istifadə etməyə imkan verir.

Anketin suallarının əsas hissəsi tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilsə də bəzi standart anket suallarından istifadə olunmuşdur. Verilən məlumatın kəmiyyət və keyfiyyət təhlilində müxtəlif problemlərlə rastlaşmamaq və həmçinin verilən cavabların etibarlılıq ehtimalını artırmaq məqsədilə əsasən qapalı suallardan istifadə edilmişdir.

Tətbiq edilmiş təhlil metodları da iki hissədən ibarətdir: 1) Təsviri-statistik təsnifat üsulu ilə dəyişənlərə aid tezliklər cədvəllərinin və diaqramların verilməsi; 2) Analitik-statistik təhlil üsulu ilə müxtəlif fərziyyələrin və göstəricilərin müqayisəsi, dəyişənlərin ölçülməsi.

Tədqiqat işində müxtəlif dəyişənlərin rəqəmsal şkalası vasitəsi ilə ölçüldüyünü nəzərə alaraq, fərziyyələrin yoxlanılmasında daha çox orta qiymətlərin müqayisəsi metodundan və "Nonparametric Test"dən, daha dəqiq desək, bu

testin tərkib hissələrindən biri olan Mann-Whitney Test (U) üsulundan istifadə edilmişdir.

Üçüncü fəslin "**Sosioloji sorğunun nəticələri və təkliflər**" adlanan ikinci yarımfəslində tədqiqatın təsviri nəticələri və keyfiyyət təhlilindən əldə edilən nəticələr diqqətə çatdırılır.

Sorğunun nəticələrində göstərilir ki, Təbrizdə sosial-mədəni özgələşmə Bakı-dakına nisbətən yüksəkdir və bu təbrizlilərin mənsub olduqları İran cəmiy-yətində müəyyən sosio-mədəni problemlərlə üzləşməsi, bu nöqtəyi-nəzərdən də onların bir qədər özlərini özgələşmiş hiss etmələri ilə izah oluna bilər.

Hər iki şəhərdən olan respondentlər arasında individualizm və şəxsi mülkiyyətə münasibət, sosial-iqtisadi fəaliyyət və fatalizm məsələlərində elə bir ciddi fərq yoxdur. Bu da hər iki şəhərdə yaşayıb işləməyin o qədər də pis olmadığını göstərir. Perspektivdə bu şəhərlərin sosio-mədəni inkişafı üçün bir sıra strateji vəzifələr sırasında bunları göstərmək olar: tarixi mirası və yerli ənənələri müasir inkişafı ilə uyğunlaşdıraraq onların iqtisadi cəhətdən rəqabətli-yini yaxşılaşdırmaq; şəhər məkanında əhalinin müxtəlif sosio-mədəni tələbat-larını nəzərdə tutan və təkcə medianın genişlənməsinə əsaslanmayan media siyasəti əsasında mədəni resursları mədəniyyətlərarası ünsiyyəti sürətləndirmək üçün daha düzgün şəkildə bölüşdürmək; şəhər əhalisinin böyük hissəsini ardıcıl modernləşmə siyasətinə daxil etmək.

Qlobal xidmət mərkəzləri (məs., beynəlxalq maliyyə, iqtisadi, mədəni və d. qurumlar) inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki bir sıra mədəni və iqtisadi problemlərin, məs., ənənəvi sektordakı, qeyri-formal və ya marginal iqtisadi fəaliyyətdəki ciddi problemlərin, şəhər xidmətlərindəki nöqsanların, işsizlərin arasında hökm sürən ümüdsüzlüyün və d. çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə hələ ki acizlik göstərilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Qərbi şəhərləri üçün xarakterik olmayan problemlərlə qarşılaşmaq Bakı və Təbriz şəhərləri üçün əsas problemə çevrilir və onlar qarşısında daha da balanslaşdırılmış və davamlı inkişafa nail olmaq məsələsini qoyur.

Tədqiqatın ümumi xarakterinə və əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq, aşağıdakı təkliflər irəli sürülür: həm Bakı, həm də Təbrizdə vətəndaşların sosial (xüsusən yerli idarəetmə orqanlarında), iqtisadi (azad iqtisadi fəaliyyət) və siyasi (siyasi iştirak) fəaliyyətini dəstəkləyən və bu mənada onların dövlət məmurlarından asılılığını azaldan fəaliyyət proqramını həyata keçirmək; Bakının açıq şəhər elan olunması. Xaricilərin Bakıya, bəkililərin isə Qərbi ölkələrinə gediş-gəlişini asanlaşdıran qanunlar qəbul etmək. Bu tədbirlər yəqin ki, şəhərin daha modern ab-hava ilə nəfəs almasına təsir göstərmiş olardı; Bakı və Təbriz şəhərlərinin tarixi mirasını və yerli ənənələrini müasir inkişafı ilə uyğunlaşdırmaq; medianın geniş imkanlarından səmərəli istifadə edərək bu

şəhərlərdəki mədəniyyətlərarası ünsiyyəti daha da sürətləndirmək; Bakı və Təbriz şəhərlərində balanslaşdırılmış və davamlı inkişafa nail olmaq; ənənəvi sektordakı, qeyri-formal və ya marginal iqtisadi fəaliyyətdəki ciddi problemlərin, şəhər xidmətlərindəki nöqsanların, işsizlər arasında hökm sürən ümitsizliyin və d. çətinliklərin aradan qaldırılması sahəsində səmərəli işlər aparılması; əhalinin artımına uyğun olaraq mədəniyyət mərkəzlərinin potensialını artırmaq və onların fəaliyyət imkanlarını genişləndirmək; şəhərlərin davamlı inkişafı üçün mövcud mədəni fəaliyyət müəssisələrinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının potensialından səmərəli istifadə; radio və televiziya kanallarının yayım və eləcə də təbliğat imkanlarını genişləndirmək və yaxşılaşdırmaqla hər iki şəhərdə respondentlərin ictimai həyatda iştirak imkanlarını artırmaq.

Nəticədə işə yekun vurulur, müəllifin mövzu ilə bağlı əldə etdiyi qənaətlər diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. İctimai kapitalda idarəetmə sistemi və onun inkişaf prosesində oynadığı rol // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı: 2009, №4, s. 335-338.
2. İnsan inkişafı haqqında müasir nəzəri konsepsiyalar // Dünyaya baxış. Elmi, nəzəri, praktik jurnal. Bakı: 2009, № 2, s.69-77.
3. О проблеме человеческого развития // Вопросы гуманитарных наук, №6, 2009, s.239-242.
4. İctimai kapitalın sosial əlaqələrin inkişafında rolu // Elm və cəmiyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı: 2009, №2, s.122-129.
5. Проблемы формирования социального капитала в отдельных организациях // Наука и современность-2010. Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции. Новосибирск: 2010, часть 2, s.18-21.
6. Mədəni inkişafa sosioloji baxış və dövlətin ona təsirləri //«Mədəniyyət və tədqiqat» jurnalı. Təbriz: 2010, № 4, s. 129-152.
7. İctimai kapital anlayışına dair // Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı: 2011, №1(16), c.193-198.
8. The Relationship between Recidivism, Labeling, Deviant Identity and Social Boycott among Tabrizs Prisoners// İnternational Conference on Humanities, Society and Culture İPEDR Vol.20 (2011) İACSİT Press, Singapore, s.163-166.

9. The Effect of the Harm Reduction Approach in Iran's Prisons // International Conference on Humanities, Society and Culture İPEDR Vol.20 (2011) İACSİT Press, Singapore, s.191-194.
10. Şərqdə mədəni və ictimai inkişaf prosesi, onun Qərb inkişafı ilə müqayisəsi // İnkişafın İran İslam meyarları və prosesləri. Təbriz Səhənd Universiteti. 2011, № 6, s.183.
11. A Survey on Relationship between Re-arrestment, Labeling, Deviant Identity and Social Exclusion in Tabriz Prison, Iran // International Journal of Society and Humanity, Vol.2 № 2, March 2012, s.99-104.

Али Гаиб оглу Исмаили

**СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ БОЛЬШИХ
ГОРОДОВ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(НА ПРИМЕРЕ БАКУ И ТЕБРИЗА)
РЕЗЮМЕ**

В современный период под влиянием процессов глобализации и урбанизации возрастает роль городов, в особенности, крупных в жизни общества. Именно поэтому исследование с социологической точки зрения тенденций и особенностей развития этих городов не только в экономическом и политическом, но и социокультурном отношении имеет особое научно-теоретическое и практическое значение.

Диссертация состоит из введения, трех глав (восьми параграфов), заключения, списка использованной литературы и приложений.

Первая глава под названием «Теоретико-методологические основы исследования социокультурного развития больших городов» состоит из трех параграфов. В данной главе раскрываются сущность и содержание понятий социального и культурного развития, рассматриваются актуальные вопросы урбанизации и модернизации в контексте теорий развития, обосновывается исследование современного города как единого социокультурного целого, анализируются социологические теории его развития.

Во второй главе «Направления социокультурного развития Баку и Тебриза» в рамках трех подглав основное внимание уделяется следующим проблемам: а) основные социокультурные особенности формирования и развития городов в Азербайджане и Иранской Исламской Республике; б) урбанизационные процессы в городах Баку и Тебриз; в) проблемы экологии городов Баку и Тебриз.

В целях выявления эмпирических оснований проблемы в третьей главе дается обзор методологических предпосылок исследования, обобщаются итоги проведенного социологического исследования, исходя из чего были сформулированы основные рекомендации в отношении социокультурного развития городов Баку и Тебриз.

В «Заключении» подводятся основные итоги и выводы, сделанные на базе сравнительного анализа и изучения развития больших городов.

**SOCIO AND CULTURAL DEVELOPMENT OF BIG CITIES
(ON THE EXAMPLE OF BAKU AND TABRIZ CITIES)
SUMMARY**

At contemporary condition under the influence of globalization and urbanization processes, the role of cities, especially big cities are increasing in the life of society. That is why analysing of these cities not only by economical and political, but also socio-cultural point of view, their development inclinations and features on concrete of cities example and analysing them from socio point of view has great scientific and theoretical and practical importance as well.

The presented thesis consists of introduction, three chapters (eight semichapters), conclusion, the list of the used bibliography and addition.

The first chapter is called: "The socio-cultural investigation of development of theoretical and methodological problems of big cities" and consists of three semichapters. In this chapter the essence and context of socio and cultural development conceptions are explained, on the context of development theories the actual problems of urbanization and modernization are looked through, the necessity of investigation of contemporary cities as a whole socio and cultural unit is based on and in connection of its development the analysis of sociological theories are given as well.

The second chapter is called: "The socio and cultural development direction of Baku and Tabriz cities". And here the main attention is concentrated on three problems: a) the socio and cultural features of formation and development of the cities of the Republic of Azerbaijan and Islamic Republic of Iran; b) the urbanization processes in Baku and Tabriz cities; c) the ecological problems of Baku and Tabriz cities.

The third chapter connected with empiric bases deals with the analyses of commentary and sociological interrogatory information, generalizing of the results of sociological interrogatory and on this bases formulating of offers which has certain importance from the point of view socio and cultural development of Baku and Tabriz cities.

In the "Conclusion" part of the thesis the investigation is summarized, the main results are generalized and some considerations are put forward about future investigations on the bases of comparative analyses of big cities.

Tiraj 100. Format 60x84 $\frac{1}{16}$

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ**

На правах рукописи

АЛИ ГАИБ оглы ИСМАИЛИ

**СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ БОЛЬШИХ
ГОРОДОВ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(НА ПРИМЕРЕ БАКУ И ТЕБРИЗА)**

6313.01 – Социальная структура, социальные институты и процессы

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по социологии

БАКУ - 2017